

कठपुतलीको मन कथामा विनिर्माण

तुल्सीराम पोखरेल*

Email: tulsirampokhrel77@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्तमा स्थापित भई नेपाली साहित्यमा विधागत र परम्परागत स्थापनालाई भत्काएर संरचनावादकै निरन्तरताका क्रममा स्थापना भएको उत्तरआधुनिकता अन्तर्गतको विनिर्माणवादलाई आधार बनाएर इन्द्रबहादुर राईको कठपुतलीको मन कथामा विनिर्माणको अवस्थालाई अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । कठपुतलीको मन कथामा विनिर्माण सिद्धान्तका सापेक्षतामा कसरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ? भन्ने यस अध्ययनको मूल शोध समस्या हो । यही समस्यामा केन्द्रित रहेर 'कठपुतलीको मन' कथालाई विनिर्माणवादी समालोचना सिद्धान्तका सापेक्षतामा अध्ययन विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य हो । प्रस्तुत समालोचनामा विनिर्माणवादी समालोचनाका आधारमा कथालाई अध्ययन गरिने हुँदा मूलतः सैद्धान्तिक विधिबाट स्थापित सिद्धान्तमा टेकेर रचनालाई विश्लेषण गरिएको छ । अनुसन्धानलाई सम्पन्न गर्न पुस्तकालयलाई स्रोत बनाई द्वितीय स्रोतका सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनको प्रमुख स्रोत सामग्रीका रूपमा 'कठपुतलीको मन' कथा हो भने सैद्धान्तिक स्वरूपको अध्ययनका लागि समालोचनात्मक सन्दर्भग्रन्थहरू प्रयोग गरिएका छन् । यसै सिद्धान्तअनुसार कथाकारले विधा विनिर्माणको राम्रो उदाहरण 'कठपुतलीको मन' कथामा दिएर पष्ट पारेका छन् । गुरुप्रसाद मैनालीद्वारा लिखित 'परालको आगो' भित्रका कथागत मूल्य र मान्यतालाई भत्काएर त्यसको विनिर्माण गरी पुनर्निर्माण गरिएको 'कठपुतलीको मन' कथामा विनिर्माणको प्रयोग गर्दा राईले देश, काल, वातावरणलाई ह्याल गरेर परालको आगो कथामा कथा अंश थप गरे, साथै अन्तर्वार्ता र विकथाहरू घुसाए, लाक्षणिकता जगाएर रिक्तता छाडे । मूल कथाको मूल्य मान्यता विपरित कठपुतलीको मनका अकथाहरू थपे र बहुलताको कसीमा विनिर्माणवादमा आधारित कथा लेखे । जसलाई नेपाली साहित्यमा पूर्ण रूपमा विनिर्माणवादको मान्यता अनुरूप लेखिएको प्रथम रचनाका रूपमा निरूपण गर्दै प्रस्तुत लेखमा कठपुतलीको मन कथामा विनिर्माणवादको सफल प्रयोग भएको छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : विनिर्माण, विधा भञ्जन, अकथा, आलङ्कारिक, प्रयोगशीलता

DECONSTRUCTION IN THE STORY KATHAPUTALIKO MAN

Tulshiram Pokhrel

Abstract

The present article is based on the post-modern deconstructionism established in the course of structuralism by breaking the departmental and traditional establishment in Nepali literature based on the theory of Western literature. How can the Kathaputaliko man study the relativity of deconstruction theory in the story is the main research problem of this study. The purpose of this article is to study and analyze the story of ' Kathaputaliko man in relativity to the deconstructionist critique theory, focusing on this problem. Since the present study will study the story on the basis of deconstruction, the composition have been analyzed based on the principles established by the theoretical method? The library has been used as a resource to carry out the research. The main source material of this study is the story of ' Kathaputaliko man and critical references have been used to study the theoretical form. According to this theory, the narrator has given a good example of genre deconstruction in the story ' Kathaputaliko man. Written by Guruprasad Mainali, the narrative values and beliefs within 'Straw Fire' have been dismantled and rebuilt in the story ' Kathaputaliko man. Contrary to the values of the original story, he added stories of puppet minds and wrote stories based on deconstructionism in the context of pluralism. Describing it as the first work in Nepali literature to be written in full accordance with the beliefs of deconstructionism, the present article concludes that deconstructionism has been successfully used in this story.

Keywords : deconstruction, genre breakdown, non-fiction, figurative, practicality

विषयपरिचय

कठपुतलीको मन कथा इन्द्रबहादुर राई (१९८४-२०७४) ले लेखेका हुन् । उनको जन्म बाबु रणवीर राई र आमा हस्तमाया देवानको सुपुत्रका रूपमा दार्जिलिङको खर्सान स्थित खोलाको बगरमा भएको हो । 'रातभरि हुरी चल्यो' बाट आफ्नो कथायात्रा सुरु गरेका राईले अंग्रेजी साहित्यमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गरेका छन् । उनका विपना कतिपय (२०१७), कथास्था(२०२९) र कठपुतलीको मन (२०४६) गरी तीन वटा कथासंग्रह प्रकाशित छन् । उनी कथाकार साथै उपन्यासकार, निबन्धकार, समालोचक र सामाजिक चिन्तकका रूपमा सुप्रसिद्ध छन् । 'रातभरि हुरी चल्यो', 'जयमाया आफूमात्र लेखापानी आइपुगी', 'मेरी दिदी', 'चपरासी', 'खिर', 'हामीजस्तै मैनाकी आमा', 'कठपुतलीको मन' आदि उनका सुप्रसिद्ध कथाहरू हुन् । उनी आफ्नो कथायात्राका

प्रथम चरणका क्रममा पूर्ण यथार्थवादी सामाजिक दृष्टिकोण लिएर देखा परेको हुँदा उनका कथाहरूमा निम्नवर्गीय सामाजिक जीवनका जटिल समस्यालाई नै कथाको विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । गरिबीका सामाजिक दुरावस्थाबाट आक्रान्त समाजका विषय नै यिनका कथाका केन्द्र बन्दछन् । आफ्नै भूगोलमा बसोबास गर्ने तमाम नेपालीहरूका अभाव,भोक र शोकलाई रचनामा स्थान दिएका देखाइदिएका छन् । समाजमा व्याप्त विकृति र विसङ्गतिहरूको खुलासा गरी समाधानको उपाय देखाएका छन् । राईको पहिलो चरणको कथागत प्रवृत्तिको नेतृत्व विपना कतिपय सङ्ग्रह भित्रका कथाहरूले गर्दछन् । दोस्रो चरणमा उनका कथाहरू तेस्रो आयामको सिद्धान्तमा आधारित भएकाले जीवनविषयक सत्यको गहिरो अन्वेषणमा आधारित छन् । मानवजीवनलाई आदर्शबाट अलग्याएर यथार्थवादी अभिमत राखेर हेरिएको हुँदा यस चरणका कथाहरूमा मानिसका पीडा, चिन्ता र कष्टपूर्ण जीवनशैली दिएर कथावस्तु तयार भएको पाइन्छ । आयामेली सिद्धान्तअनुसार कथालाई लम्बाइ, चौडाइ र गहिराइबाट हेर्नु हो । यिनको दोस्रो चरणको कथा लेखनको प्रतिनिधित्व कथास्था सङ्ग्रहभित्रका कथाले गर्दछन् । उनका तेस्रो चरणका कथाहरूमा लीला लेखनबाट अनुप्राणित छन् । लीलाको लेख्य र मौखिक स्रोतहरू हामी पूर्वीय दर्शन, भारतीय र चिनिया दर्शनमा पाउन सकिन्छ । अरु यसो भनौं, जीवन र जगतलाई एउटा प्रक्रिया मान्ने फेनोमेनामा नै लीला छ । कथाकार इन्द्रवहादुर राईले विधा विनिर्माणको राम्रो उदाहरण कठपुतलीको मन कथामा दिएका छन् । कठपुतलीको मन कथासङ्ग्रहका कथाहरूले राईको कथा लेखनको तेस्रो चरणको नेतृत्व गरेको पाइन्छ ।

उनका कथामा जीवनप्रति मोह राख्दै जीवनबाट पलायन हुने जीवन विरोधी गतिविधि र प्रवृत्तिको सफल शल्यक्रिया गरी विरोध जनाउँदै आशावादी जीवनको कामना समेत उनका कथामा गरिएको पाइन्छ । भौतिक विज्ञान र आधुनिक साहित्यको चेतनालाई राईले समावेश गर्दै डेरिडीय विनिर्माणवादको अन्तर्घुलनमार्फत् लीला लेखनको उदय गरेको हुनाले यो नौलो आयामतिर लीलावादीलाई अग्रसर हुनुपर्ने देखिन्छ । उनले २१ औँ सदीमा नयाँ क्षितिज उघिने र हिजोका सत्यहरू कम सत्य र असत्य लाग्न थालेको कुरा समेत बताएका छन् । यसरी परम्परागत स्थापनालाई भत्काएर स्थापित विधाका कृतिलाई खण्डीकार गरी भत्काउनु विनिर्माण हो । यसले परम्परित दृष्टिकोण उल्ट्याउँछ । कठपुतलीको मन विनिर्माणवादी लेखनको पहिलो रूप हो (गौतम, २०६६, पृ. ५०) हिजो अस्तित्वमा रहेको एक केन्द्रीय चिन्तनलाई भत्काई बहुकेन्द्रको निर्माणसँगै उत्तरआधुनिक मान्यताको आगमन भएको पाइन्छ । यसले स्थापित परम्पराको विरोध गर्दछ र पुराना मूल्य, मान्यतालाई भत्काउने कार्य गर्छ । यसले परम्परालाई सुधार्ने दृष्टिकोण पनि राख्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६७, पृ. ३५५) । कला वा मान्यता जुन हिजो अस्तित्वमा रहेका चिन्तनलाई भत्काएर बहुकेन्द्रको निर्माण गर्ने उत्तरआधुनिक मान्यतालाई विनिर्माणवादले स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

पाश्चात्य साहित्यको चिन्तन परम्परामा प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धको नरसंहारकारी घटनाबाट विभिन्न दर्शन र विचारहरू प्रतिध्वनित हुन गएको देखिन्छ । देश, काल र चेतनाका साथमा सत्य पनि परिवर्तित हुने कुरालाई यहाँ जोड दिएको पाइन्छ । आधुनिक साहित्यको चेतनालाई समावेश गर्दै डेरिडीय विनिर्माणवादको समिश्रणबाट लीला लेखन प्रतिपादन गरेको हुनाले अब यो नयाँ आयामतिर लम्केको पाइन्छ ।

समस्या तथा उद्देश्य

‘कठपुतलीको मन’ कथा गुरुप्रसाद मैनालीकृत लोकप्रिय सामाजिक यथार्थवादी कथा परालको आगो भित्रका कथागत मूल्य र मान्यतालाई भत्काएर त्यसको विनिर्माण गरी सिर्जना गरिएको उत्कृष्ट कथा हो । कला वा मान्यता जुन हिजो अस्तित्वमा रहेका चिन्तनलाई ‘कठपुतलीको मन’ कथामा भत्काएर बहुकेन्द्रको निर्माण गर्ने विनिर्माणवादी मान्यतालाई केन्द्रमा राखी विश्लेषण गरिएको छ । ‘कठपुतलीको मन’ कथामा विनिर्माणवादको प्रयोग के कसरी भएको छ ? भन्ने प्राज्ञिक प्रश्न नै यस अध्ययनको मूल समस्या हो । प्रस्तुत

कथामा के कस्ता मूल्य मान्यताहरूलाई विनिर्माण गरिएको छ र त्यसलाई परिपाकमा पुऱ्याउन कथामा के-कस्तो भूमिका रहेको छ ? भन्ने मूल शोध समस्यामा रहेको छ । कठपुतलीको मन कथामा विनिर्माणको वस्तुगत, प्रामाणिक तथा वैज्ञानिक अध्ययन विश्लेषणगरी कथामा प्रयुक्त विनिर्माणको अभिव्यक्तिका निमित्त कथाको संरचनागत विन्यासका सन्दर्भमा विनिर्माणको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दै प्रामाणिक उत्तर खोजी सौन्दर्य निरूपण गर्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखको मूल समस्याको समाधानका लागि मूलतः दुई किसिमका सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । विश्लेषणको आधार सामग्रीको रूपमा इन्द्रबहादुर राइद्वारा लेखिएको कठपुतलीको मन कथा रहेको छ । सैद्धान्तिक आधारका लागि द्वितीय सामग्रीका रूपमा विनिर्माणसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू रहेका छन् । दुवै किसिमका सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाद्वारा गरिएको छ । कठपुतलीको मनको बारेमा यस अधि विभिन्न दृष्टिकोणबाट गरिएका अध्ययन, अनुसन्धान, अनुसन्धानात्मक पत्रिका, समीक्षा, लेख आदिलाई अध्ययनका क्रममा प्रयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

विनिर्माण शब्द अङ्ग्रेजी डिक्न्स्ट्रसनको नेपाली रूपान्तरण हो । नेपालीमा विनिर्माणवादलाई विसंरचनावाद, विरचनावाद, विसंघटनावाद, विनिर्मितवाद आदि पनि भनिएको पाइन्छ । सन् १९६० को दशकसँगै साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा पनि नवीनतम् मान्यताहरू देखिन थालेको पाइन्छ । साहित्य सिर्जना र समालोचनाका क्षेत्रमा आधुनिकतावादबाट उत्तरआधुनिकतावाद सुरु भई यसैको ठूलो छाताभिन्न धेरै समालोचना सिद्धान्तहरू अटाएका छन् । मूलतः यसभिन्न केन्द्र वा केन्द्रीयकरणको त्याग गरी समावेशीयतालाई स्वीकार गर्ने र इतिहासको निरन्तरतामा विच्छेद गर्ने चाहना बोकेर विनिर्माण वा केन्द्रभञ्जन उदाउँछ । फ्रान्समा स्थापित गरिएको संरचनावादको निरन्तरताकै क्रममा प्रवर्तन भएको विनिर्माणवादका व्याख्याता वा निर्माता प्रसिद्ध फ्रान्सेली चिन्तक, दार्शनिक तथा भाषाविज्ञानी ज्याक डेरिडा (१९३०) हुन् । डेरिडाले विनिर्माण सम्बन्धी चिन्तनको प्रारम्भिक बीज पूर्ववर्ती दार्शनिक एवम् चिन्तक नित्से र हाइडेगरबाट प्राप्त गरेका छन् । नित्सेको यस जगतमा निर्विकल्प सत्य केही छैन तसर्थ कुनै पनि व्याख्या अन्तिम हुन सक्दैन भन्ने धारणा तथा हाइडेगरको भाषाले वस्तुको प्रकृति बारे अनेक कुराको बोध गराउँछ भन्ने दर्शनबाट प्रभावित भएर विनिर्माणवादको स्थापना गरेको देखिन्छ (शर्मा र लुइटेल, २०६१, पृ. ३५९) । विनिर्माण सम्बन्धी चिन्तनको प्रारम्भिक साहित्यिक कृति वा पाठको समालोचनाको नयाँ सिद्धान्त जन्म दिँदै उनले यसको नामकरण विनिर्माणवाद गरेको पाइन्छ । बहुलवादी समालोचनाको एउटा क्षेत्र र प्रवृत्ति विनिर्माणवादी दृष्टिकोण र चिन्तनमा आधारित छ । कृति वा पाठको मूल रूपलाई भत्काएर अर्कै रूप तयार गर्ने पद्धति नै विनिर्माण हो र त्यस्तो सिद्धान्त विनिर्माणवादी समालोचना हो (गौतम, २०६६, पृ. ३८) । पाठकको सर्वोपरि महत्त्वलाई स्वीकार गर्नु, पाठकलाई अर्थनिर्माणको सबैभन्दा सक्रिय व्यक्ति मान्नु, पाठकलाई नै कृतिको मूल केन्द्रबिन्दु मान्नु कृतिको अर्थ पाठकैपिच्छे, फरक फरक हुन्छ भन्ने मान्यता राख्नु पाठमा अर्थका रिक्तताहरू हुन्छन् र तिनलाई पाठकले पूरा गर्छ भन्ने मान्यता राख्नु, अर्थको खुलापन राख्नु उत्तर आधुनिकतावादी समालोचना सिद्धान्त हो (गौतम, २०६६, पृ. ४१) । यो मान्यताका केन्द्रमा विश्लेषण गर्ने हो भने सत्यलाई अलग अलग चिन्तन र चेतनाले प्रभाव पार्ने देखिन्छ । अबै यस्ता मान्यताले चेपुवामा परेका अल्पसङ्ख्यक र सीमान्तकृतहरूको पुनर्निर्माणमा भरथेग गरेको पाइन्छ ।

उत्तरसंरचनावाद अन्तर्गत विभिन्न सिद्धान्त, मान्यता, पद्धति आदि समाविष्ट रहे तापनि यसको खास थालनी विनिर्माणवादबाट भएको पाइन्छ । विनिर्माणवादलाई उत्तरसंरचनावादको मुटु नै मानिन्छ । त्यसैले उत्तरसंरचनावाद र विनिर्माणवादलाई कसैकसैले परस्पर विनिमेय मानेका छन् । यी दुवैमा घनिष्ट सम्बन्ध भए तापनि उत्तरसंरचनावाद भनेको विनिर्माणवाद मात्र नभई अरू सिद्धान्तहरूको समष्टि समेत मानिन्छ । नेपालीमा विनिर्माणवादी समालोचना लेखिएको पाइन्छ । यस क्रममा कहीं उत्तरआधुनिकतावाद र लीला लेखनको चर्चाका सन्दर्भमा विनिर्माणवादको पनि प्रसङ्ग ल्याएको पाइन्छ भने कहीं विनिर्माणवाद, विसङ्घटनवादजस्ता पदहरूको प्रयोग गरेर यसको सैद्धान्तिक व्याख्या गरिएको देखिन्छ । प्रायोगिक समालोचना मध्ये कहीं विनिर्माणवादी समालोचना नै भनेको पाइन्छ (पौड्याल, २०७०, पृ. १४०) जेहोस् आजको साहित्य र समालोचना सिद्धान्त आधुनिकोत्तर चिन्तनबाट प्रेरित र प्रभावित रहेको छ । कृतिको यो अर्थ हो भन्नु र अर्थको ठोक्नु तथा निश्चितता गर्नु आधुनिकतावादी समालोचना हुन सक्दछ तर उत्तर आधुनिक समालोचनाले कृतिका अर्थको ठोक्नु गर्दैन । आजको समालोचना पाठभित्र र बाहिर मात्र केन्द्रित नभई पाठलाई एउटा महत्त्वपूर्ण एकाइ मानेर अध्ययन गर्ने जमर्को गर्दछ । त्यसैले साहित्य सिर्जना र समालोचनाका सन्दर्भमा पुराना स्थापित र प्रचलित मान्यताहरूको विघटन र नयाँ नयाँ आधुनिकोत्तर मान्यता र मूल्यहरूको स्थापना भएपछि उत्तरआधुनिकतावाद भित्रिएको हो भन्न सकिन्छ । त्यसैले मानव सभ्यताको विकास यात्रामा पछिल्लो चरणमा देखिएको उत्तरआधुनिकतावादको प्रवृत्ति विनिर्माणवाद हो । विनिर्माणवादमा विधाहरूको बीच अन्तर्मिश्रण र विधाभञ्जनका साथै विपठन र भाषिक खेल मुख्य विशेषता बनेका छन् । यसरी हेर्दा समय, समाज, संस्कृति, स्थान, प्रकृतिका आधारमा वास्तविकताको वा सत्यको परिभाषामा पनि फरकपना आउने देखिन्छ । हेपिएका र मिचिएकाहरूको पक्षमा यसले आवाज बुलन्द गर्ने देखिन्छ । वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा नेपाली उत्तरआधुनिकतावादी प्रवृत्तिका समालोचनाको विकास तीव्र गतिका भएको पाइन्छ । यसअन्तर्गत बहुलवाद, नारीवाद, केन्द्रभञ्जन, विधाभञ्जन, जातिवाद, रङ्गवाद, उपनिवेशवाद, अर्थको अनिर्धारण, परम्पराको भत्काई, प्रकृतिसंस्कृति आदि धेरै कुराहरू अटाउँछन् (गौतम, २०६६, पृ. १०८) । यिनै विविध धारणाका केन्द्रमा आजको समालोचना पाठभित्र र बाहिर मात्र केन्द्रित नभई पाठलाई एउटा महत्त्वपूर्ण एकाइ मानेर अध्ययन गर्ने प्रयत्न यसले गर्दछ । यसप्रकार साहित्य सिर्जना र समालोचनाका सन्दर्भमा पुराना स्थापित र प्रचलित मान्यताहरूको विघटन र नयाँ नयाँ मान्यता र मूल्यहरूको स्थापना भएपछि उत्तरआधुनिकतावादको मूल प्रवृत्तिका रूपमा विनिर्माणवाद भित्रिएको पाइन्छ ।

कठपुतलीको मन कथामा विनिर्माणवादी विश्लेषण

कथा कठपुतलीको मन कथाकार इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्राको तेस्रो चरणमा देखा परेका हो । नेपाली साहित्यको इतिहासमा आयामेली आन्दोलन, लीलालेखनअन्तर्गत परम्परामुक्त कथाको संरचना र रूपविन्यास स्थापित गर्ने कथाकार इन्द्रबहादुर राई यथार्थ जगत्बाट अन्तर यथार्थ जगत्भित्र प्रवेश गर्दै जीवनको सत्यको खोजी गर्ने प्रसिद्ध कथाकार हुन् । राईद्वारा लिखित कठपुतलीको मन कथाले विनिर्माणवादी सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरेको छ । लीलालेखनको उल्लेख्य घटकका रूपमा विनिर्माण ठडिएको छ । प्रस्तुत कथामा कथाकारले आफ्नो मुख्य अभिव्यक्तिका रूपमा ढाँचा र संरचनालाई विनिर्माणवादी शैली र शिल्पमा ढालेका छन् । वस्तुतः आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीकृत उत्कृष्ट कथा परालको आगोको सन्दर्भलाई विविध विधाको समिश्रण गरी राईले कठपुतलीको मन कथा निर्माण गरिदिए । यता कथाकार राईले कथालाई भाँचकुच गरेर तथा परालको आगोका मुल पात्रहरूको उही सन्दर्भलाई पछ्याएका छन् भने कतै उप कथाहरू पनि थपेको देखिन्छ । विनिर्माणवादी सिद्धान्तले विधामिश्रणको अपेक्षा पनि गर्दछ जुन कुरा

कठपुतलीको मन कथामा अधि सारिएको छ । हुन त यस कथालाई राईले कथा नभनेर कृति लेखन भनेका छन् , कृतिमा कथा छ, नाटक छ, औपन्यासिकता छ, यसमा समालोचना छ, निबन्ध छ, अन्तर्वार्ता छ, कविता छ, तथापि कथाको आयाम, विषयवस्तु र संरचनाले कथाकै भल्को दिन्छ । मैनालीको लोकप्रिय सामाजिक यथार्थवादी कथाका मूलभूत मूल्य, मान्यता, संरचना र सन्दर्भलाई भत्काएर त्यसको विनिर्माण गरी सिर्जना गरिएको कथा नै कठपुतलीको मन हो ।

कथालाई कहिल्यै नपत्याउनु भन्दै भ्रमको सिद्धान्तलाई प्रस्तुत गरेका छन् : “कथा कहिल्यै नपत्याउनु । कथामा म एउटै सत्य मात्र बोल्छु, एउटै र मायासत्य । आएर बसभन्दा पनि उभिएरै कराउँछु अरूसत्यहरू । माग गर्छु लीला सहभागिता उज्यालैउज्यालोको नाटकमा” (राई, २०६०, पृ. १४०) यहाँ कथाकार राईले समालोचकको भूमिकामा कथा सुरु गरेको देखिन्छ । भाषा र साहित्य समाजको अनुकूलतामा सम्प्रेषित हुन्छ । भाषाको माध्यमबाट प्राप्त गरेको अभिव्यञ्जना नै साहित्य हो मान्यता स्थापित भई नै सकेको देखिन्छ । पाठ वा रचनामा सबै कुरा भाषा, शैली र शिल्पको सजावटले निसृत हुने गर्दछ । साहित्य वा काव्यलाई पूर्णता प्रदान गर्न कवि वा साधकले समाजको आवश्यकता अनुसारको भाषाका शब्द शब्दावली प्रयोग गरेको हुन्छ । अभिव्यक्त शब्द र भाषाको सहायताबाट अर्थ प्रष्टिँदै जान्छ । पूर्वीय साहित्यले आत्मसात् गरेको शब्दशक्तिअनुसार शब्दले रचनामा भाव वा अर्थ निश्चितता बोकेको हुनुपर्छ भन्ने अवधारणालाई विनिर्माणवादले अर्थ अनिश्चिततामा बदलिदिएको छ । कथाकार राईको प्रस्तुत कठपुतलीको मन कथामा शब्दकेन्द्रको विरोध गरेको पाइन्छ । कथामा कथाकार इन्द्रबहादुर राईले शब्दहरूले भाव र विचारलाई व्यक्त गर्न सक्दैनन् साथै भाषाका शब्दहरू थोत्रिसकेका र शब्दहरू लेखकको नियन्त्रण वा वशमा रहने सक्दैनन् भन्ने प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् ।

उदाहरणका लागि

शब्दहरूलाई कुनै के भएको छ अचेल : ठीक कुरा बताउँदैनन् । अब थकित पनि भइसके शब्दहरू : जे सोधे अँ, अँ, भनिदिन्छन् । प्रत्येक शब्द बेचिन्छ अनेक अर्थ । “ होइन, मलाई तिमी बुझ्दैनौ, मेरो भाषा अलग तिम्रो बुझाइभन्दा ।” म मलाई नै बुझ्दैन, तगारो छ शब्द । बेइमान शब्दहरू लेखनमा मेरो इमानदारी हाँस्र्छन् । जुवाव लाग्छन् : अर्थहरू मात्र तेरै आँखा, तेरै बुद्धि, तेरै मन (राई, २०६०, पृ. १४१)

यसरी विनिर्माणवादमा जस्तै राईले शब्दको अर्थ समय, सन्दर्भ, परिस्थिति र पाठकको अभिधमताका आधारमा अर्थ परिवर्तित हुँदै जान्छ, र शब्दको स्वतन्त्र अर्थ खेल रहन्छ । कथामा चामे र पत्रकारको संवादको एउटा सन्दर्भमा जसले जेसुकै बुझोस् आपत्ति छैन, स्वतन्त्र भई बुझोस् भन्ने चामेको कथनले पाठकलाई पाठको अर्थ बोधका लागि स्वतन्त्रता प्रदान गरेको पाइन्छ । कठपुतलीको मन कथामा कथाकार राईले छ वा छैनको बीचमा भिन्नता र समानता देखाएर भ्रम सिर्जना गरिदिएका छन् । यसले गर्दा अध्येतालाई सोही सन्दर्भका वाक्यांशमा जस्तोसुकै अर्थ लगाउन स्वतन्त्र हुने व्यवस्था गरिदिएका छन् । राईले छ वा छैनको सन्दर्भमा यसरी कथांश बनाएका छन् ।

उदाहरणका लागि

“: छहरूको अँध्यारो घारीमा हेर्छु आँ फारेर अपलक । छैनहरूको उज्यालै घारीमा हेर्छु आँखा उघारै अपलक । छ भरि नै छायाहरू छैनका । छैनभरि नै श्वासहरू छ हरूका । सुन्थौ, क्षणिक कति ता पट्टलमा चेपिएरै मरे । विश्रामहरू होऊन् अविराम सत्यका लघु तिम्रा पलकहरू”(राई, २०६०, पृ. १६१)

कथाकार राईले भाषाको सत्ता र भाषा तत्त्वको संरचनालाई तोडमोड गरी अस्वीकार गरेको देखिन्छ । वाक्यको संगतिमा पनि बेमेल देखिन्छ । वाक्यांश पढ्दा रिक्त स्थान अधिक ठाउँमा पाइन्छ । कथामा रिक्त स्थान, अर्धविराम, अल्पविराम, योजक चिन्ह, लोप चिन्हको पूर्णता पनि गरिएको पाइँदैन जसको कारण बहु अर्थको प्रबल सम्भावना रहेको पाइन्छ । उक्त रिक्ततालाई पाठकले आफ्नै तरिकाले भर्ने जाने हो भने अर्थ अनिश्चिताको भुमरीमा पर्दछ । राईले कथामा चामे र पत्रकारको संवादका क्रममा थप्दछन् ।

उदाहरणका लागि

चामे :

... .. नमिसाऊ

३ : नरिसाऊ ?

(कान थाप्छन् ठीक सुन्न .)

चामे :

... ..

... .. विभाट

... ..

(ध्यान लगाई सुन्छन् सबले)

(राई, २०६०, पृ. १५१)

विनिर्माणवादको डेरिडीय मान्यताअनुसार भाषामा अनुपस्थितिका कारण अर्थ खेल भइरहन्छ । साथै शब्दको स्थिर र सर्वमान्य अर्थ हुँदैन भन्ने विश्वास राईले लिएको देखिन्छ । भाषाका शब्दहरूका कारणले साहित्य र शास्त्रज्ञानको सर्वोपरि महिमा र अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्दै कठपुतलीको मन कथामा चामे र पत्रकारको संवादका क्रममा उनी लेख्दछन्,

चामे : (हत्केला भोकले जोर्दा काठ ठोक्केर बजी) जजसले जेजे बुभोस् मेरो ब्यै आपत्ति छैन । बुभोस् आफू-आफूलाई हुँदो कुरा ।

३ : पर्खनोस् । 'हुँदो कुरा', यहाँकै शब्द-ले 'ज्ञान'-लाई परिभाषित गरेको हो कि ?

यहाँ राईले लेखकले लेखेको सन्दर्भमा नै पाठकले बुझ्न अनिवार्य छैन भन्दै पाठकलाई पाठ अर्थ बुझाईमा स्वतन्त्रता दिएका छन् । पाठकले आफूले भोगेको जीवनका केन्द्रमा र बोधक्षमताका आधारमा पाठलाई बुझ्दछ भन्ने अभिप्राय व्यक्त गरेको पाइन्छ, जुन अर्थ बहुलताको सम्भावना विनिर्माणवादको मुख्य केन्द्र मानिन्छ ।

कथामा राईले विधाभञ्जनको मान्यताअनुरूप नाटकका गुणहरू र संवादात्मक शैलीको राम्रो प्रयोग पाइन्छ :

ढोलक बज्दै छ...

दृश्य : चामेको आँगन

चामे पिँठीमा बसेको । चिलिमको आगो स्याहार्न लागेको ।

तीन जना पत्रकार पस्छन्

गौथलीको छम् छम् छम् प्रवेश मञ्चमा ।

ढोलक रोकिन्छ...

१. : हामी केही प्रश्नहरू गरौं कि यहाँलाई ?

चामे. : (पत्रकार हरेकलाई हेर्छ, तर भुलिहालेर भैँ र १, २, ३, २, १, २, ३... गर्दै.)

-/ई, २०६०, पृ. १४९)

मैनालीकृत परालको आगो कथाका केही अंशलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरी अन्य ठाउँमा अकथाहरू थपेर कठपुतलीको मन कथा पुनर्लेखन गरेको पाइन्छ । परालको आगो कथामा रहेका चामे र गौथलीका कथांशमा केही अंश थपेर कथा पुनर्निर्माण भएको छ । परालको आगो कथामा प्रस्तुत भएको सन्दर्भलाई यसरी हेर्न सकिन्छ : “दर्कन-दर्कन लागेको बादलभैँ चामे पिँठीमा धुमधुमती बसेर तमाखु खान लागेको थियो, गौथली काखीमा गाग्री च्यापेर आइपुगी । गौथली ढाकाभिन्न पस्त लागेकी थिई, “राँड, दिनभरि जन्तीसँग आँखा फिम्क्याएर बसी, यति बेला स्वाड पाछे” भनेर एक लात्ती हिकायो । गौथली हुनमुनिदैँ सँघारमा लडी । गाग्री फुटेर ढोकामा पानी छताछुल्ल भयो । गौथली खबटाहरू आँगनतिर फ्याँकन लागेकी थिई, “मेरा घरमा एकछिन् नबस्, जहाँ जान्छेस् जा” भनेर चामेले फेरि गौथलीको चुल्ठो समाएर घिसादैँ आँगनमा पुऱ्यायो” (मैनाली, २०५७, पृ. ४५) ।

मैनालीको परालको आगोको तेस्रो अनुच्छेदमा रहेको माथिको कथांशलाई यता राईले कठपुतलीको मन कथामा विनिर्माण गरेका छन् । राईले चामेले गौथलीलाई हिकायो वा हिकाएन भन्ने सन्दर्भलाई अलि फरक किसिमले कठपुतलीको मन कथामा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

दिनभरि जन्तीसँग आँखा फिम्क्याएर बसिस्, उभिन्छ, ‘यतिबेला स्वाड पाछेस्...’ हिकायो एक लात, तर एउटा खुट्टा उचाल्यो नै मात्र । हिकाएको त्यतिले क्रिया पूरा भएको मानेर । गौथली नामकीलाई दुख्यो कि दुखेन उसलाई जान्ने चाह छैन । आँखा हेरेको हेरेकैछ, अधिलिटर, कहाँ केमा...(राई, २०६०, पृ. १४२) ।

लेखकीय अस्तित्वको विरोधका रूपमा कठपुतलीको मन कथालाई लिन सकिन्छ । विनिर्माणवादको मूल प्रवृत्ति पनि लेखकीय अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्ने र पाठकले पठन गर्दैँ जाँदा लेखकको स्थान पाठक स्वयम्ले गर्दछ । पाठ त केवल अर्थ उत्पादन गर्ने सामान्य माध्यम हो । यसर्थ राईको कठपुतलीको मन कथा गुरुप्रसाद मैनालीको परालको आगो कथाको पुनर्निर्माण वा विनिर्माण हो । दुई लेखकको केन्द्रीयतामा कठपुतलीको मन कथा आएको देखिन्छ । परालको आगो कथाका पाठक इन्द्रबहादुर राई हुन् भने अर्को कठपुतलीको मन का पाठकले अर्को कृति वा रचना सिर्जना गर्ने लेखकका रूपमा निस्कन सक्दछ । त्यसैले परालको आगो कथालाई इन्द्रबहादुर राईले पुनर्लेखन गरेर कठपुतलीको मन को रचना गर्नु र यसैबाट गुरुप्रसाद मैनालीको अस्तित्वलाई निष्क्रिय तुल्याइदिएका छन् । कठपुतलीको मन कथामा राईले कथा कहिल्यै नपत्याउनु भन्नुले कथा सत्य हुँदैन भन्ने बोध भएको छ । यो भन्नु नै लेखकको अस्तित्व पनि लोप हुन्छ अर्थात् लेखकको उपस्थितिको निषेध नै हो भन्न सकिन्छ । विनिर्माणवादी मान्यताले पनि त्यही भन्छ, जब लेखकले कुनै रचना वा पाठको सिर्जना गरिसकेपछि उक्त रचना पाठकको हातमा पुग्छ तब त्यसको रसास्वादनको स्वामित्व पाठकमा निहित हुन्छ ।

यसरी विनिर्माणवादी धारणा अनुसार पाठमा प्रयोग गरिएको भाषा शैली आलङ्कारिक हुन्छ । उनीहरूका लागि शब्दहरू सत्यका छायाँ हुन् तर वास्तविक होइनन् भन्ने लागेको देखिन्छ । राईले यस कथामा केन्द्रको

अस्वीकार गरेका छन् । मैनालीको परालको आगो कथाले लोग्ने स्वास्नीको भगडा परालको आगो जस्तै हो, जहाँ मिलन र विछोडको सम्भावना प्रबल रहने कुरा गरिएको छ तर यही कठपुतलीको मन कथामा भने पतिपत्नीको भगडा परालको आगो जस्तो मात्र नभएर विछोड तथा सम्बन्धविच्छेदको अवस्थासम्म पनि पुग्न सक्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गर्नुले मैनालीकृत परालको आगोको मूल अर्थकेन्द्र विनिर्मित भएको पाइन्छ ।

परम्परागत रूपमा स्थापित साहित्यका विधाको विधागत सचेततालाई विनिर्माणवादले अस्वीकार गरेको छ । यस कठपुतलीको मन कथाको विच विचमा कविता, निबन्ध, समालोचना, नाटक र अन्तर्वार्ताको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । रैखिक गतिमा परालको आगो कथालाई चुर्ण बनाएर विचविचमा अन्य विधाहरूको मिश्रण गरिएकाले यो कथामा विनिर्माणवादको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ । कठपुतलीको मन कथामा विनिर्माण गर्दा परिवेश सुहाउँदा कथांश थप गरेका छन् । चरित्रहरूको विनिर्माणका सन्दर्भमा सङ्केत पात्रको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अन्तर्वार्ता र विकथाहरू घुसाएर लाक्षणिकता जगाएर खालीपना वा रिक्तता छोडेर अर्थ अनिश्चितता उमानु पनि विनिर्माणवादी शैली नै हो । राईले परालको आगोको मूल मान्यता विपरित कठपुतलीको मनका विकथाहरूखोलेका छन् र बहुलताको द्वार खोली विनिर्माणवादमा आधारित नेपाली कथा साहित्यमा प्रथम कथा लेखेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

कठपुतलीको मन इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूमध्येको चर्चित कथा हो । सामाजिक यथार्थवादी कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीद्वारा लिखित लोकप्रिय सामाजिक यथार्थवादी कथा 'परालको आगो'को भित्रका कथागत मूल्य र मान्यतालाई भत्काएर त्यसको विनिर्माण गरी पुनर्निर्माण गरिएको 'कठपुतलीको मन' परालको आगो एउटा सन्दर्भमा लेखिएको उत्कृष्ट कथा हो । यस कथामा विधामिश्रण, विधाभञ्जन, विपात्रीकरण, कथावस्तुको स्रोतमा प्रयोगशीलता, कथाको विनिर्माण आदि विशेषताहरू रहेका छन् जुन नेपाली कथामा प्रथम पटक प्रयोग भएको नवीन प्रयोग मानिन्छ । वास्तवमा यस कथाका आधारमा विनिर्माण भनेको परम्परागत मान्यतालाई पुनर्निर्माण गरी नयाँ सुन्दर संस्कारको निर्माण गर्नु हो । आजको सन्दर्भमा पाठकको फरक मत देखा परेको छ जुन कठपुतलीको मनको रूपमा रहेको विनिर्माणवादको प्रयोग हो । मैनालीको परालको आगो कथाले लोग्ने स्वास्नीको भगडा परालको आगो जस्तै हो, जहाँ मिलन र विछोडको सम्भावना प्रबल रहने कुरा गरिएको छ तर यही कठपुतलीको मन कथामा भने पतिपत्नीको भगडा परालको आगो जस्तो मात्र नभएर विछोड तथा सम्बन्धविच्छेदको अवस्थासम्म पनि पुग्न सक्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । कथाकार मैनाली परालको आगो कथामा एकाङ्गी बनेको देखिन्छ भने राई बहुअङ्गी बनेको देखिएको छ । यही नै मैनालीकृत 'परालको आगो'को मूल अर्थकेन्द्र विनिर्मित भएको पाइन्छ । कथाकार राईले भाषाको सत्ता र भाषा तत्त्वको संरचनालाई तोडमोड गरी अस्वीकार गरेको देखिन्छ । वाक्यको संगतिमा पनि बेमेल देखिन्छ । वाक्यांश पढ्दै जाँदा रिक्त स्थान अधिक ठाउँमा पाइन्छ । कथामा रिक्त स्थान, अर्धविराम, अल्पविराम, योजक चिन्ह, लोप चिन्हको पूर्णता पनि गरिएको पाइँदैन जसको कारण बहु अर्थको प्रबल सम्भावना रहेको पाइन्छ । परम्परागत रूपमा स्थापित साहित्यका विधाको विधागत सचेततालाई विनिर्माणवादले अस्वीकार गरिएको छ । समालोचनामा विनिर्माणवादी समालोचनाका आधारमा यस कथालाई अध्ययन गरिएको छ तसर्थ सैद्धान्तिक विधिबाट स्थापित सिद्धान्तमा टेकेर रचनालाई विश्लेषण गरिएको छ । यसै सिद्धान्तअनुसार कथाकारले विधा विनिर्माणको राम्रो उदाहरण कठपुतलीको मन कथामा दिएर प्रष्ट पारेका छन् । यसमा राईले विषयगत, शैलीगत, भाषा प्रयोग, संरचनागत आदि नजरबाट पनि विविधतामय प्रस्तुति कठपुतलीको मन हो । आलङ्कारिक भाषाको प्रयोगले कथा भित्रका पात्रका अभिव्यक्तिगत अर्थमा विभिन्नता ल्याएको पाइन्छ ।

यसरी 'कठपुतलीको मन' उत्तर आधुनिकतावादी चिन्तनमा आधारित ज्याक डेरिडाद्वारा प्रतिपादित दर्शन विनिर्माणवादमा आधारित भई रचना भएको गुरुप्रसाद मैनालीको 'परालको आगो'लाई विनिर्माण गरी पुनर्लेखन गरिएको उत्कृष्ट कथा हो । मूलतः समाज र जीवनप्रति आस्थायुक्त दृष्टिकोण राखी सर्वथा नयाँ धारणा स्थापित गर्ने बौद्धिक कथाकारका रूपमा इन्द्रबहादुर राई चिनिन्छन् । विनिर्माणवादी मान्यता र शैली अनुरूप राईको 'कठपुतलीको मन'कथाको विषयवस्तुदेखि पात्रको प्रयोग, विधा मिश्रण, विधाभञ्जन, आलङ्कारिकता आदि लक्षणहरूले कथा प्रयोगशील पाइन्छ ।

सन्दर्भसूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६७). *उत्तरसंरचनावाद तथा उत्तरआधुनिकता*. काठमाडौँ : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६). *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना*. काठमाडौँ : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- पौड्याल, एकनारायण (२०७०). *समालोचनाको स्वरूप र पद्धति*. चितवन : विमर्श नेपाल ।
- मैनाली, गुरुप्रसाद (२०५७). *नासो*. काठमाडौँ : अम्बिकाप्रसाद मैनाली ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९). *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- राई, इन्द्रबहादुर (२०६०). 'कठपुतलीको मन' दयाराम श्रेष्ठसम्पादित *नेपाली कथा भाग - ४*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।